

РОЗВИТОК ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ на ДОНЕЧЧИНІ у 1920 рр.: АНАЛІЗ І КЛАСИФІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ

Запропонована стаття присвячена аналізу і класифікації джерел, які дозволяють відтворити об'єктивну картину розвитку православної церкви у 1920 рр. на території Донеччини.

Відносини між церквою та державою були і є найскладнішою та найменш дослідженою проблемою в історичній науці. За радянських часів вивчення цього питання обмежувалось аналізом різних теоретичних положень програмних документів, які лише декларували необхідність зваженого підходу до питань релігії та церкви. Навіть у публікаціях кінця 80-х років минулого сторіччя практика войовничого атеїзму, відверто адміністративні методи боротьби з релігією розглядалися як єдино правильний шлях з боку політичного керівництва комуністичної партії, уряду, держави.

Отже, **метою даної роботи** буде спроба аналізу і класифікації джерел, які дозволяють відтворити об'єктивну картину розвитку православної церкви у 1920 рр. на території Донеччини.

Джерельною базою дослідження є архівні документи і опубліковані архівні матеріали, періодичні видання, спогади, статті лідерів політичних партій, державних і церковних діячів та інші. Пріоритетність матеріалів державних архівів полягає в тому, що саме вони забезпечують можливість науково-історичного аналізу суперечливих соціально-політичних подій і явищ у релігійному середовищі 20-х років, уникаючи тенденційного відбору, застосовуючи класичні методи вивчення різних видів джерел, випрацьовані сучасною джерелознавчою наукою.

Важко переоцінити значення добірок архівних матеріалів з історії державно-церковних відносин у СРСР, що містилися колись у закритих фондах партійних і відомчих архівів Російської Федерації, опублікованих у середині 90-х років ХХ століття [1]. Цінним джерелом стала збірка документів «Мартирологія українських церков» [2], видана в діаспорі, яка висвітлює події новітньої церковної історії України.

У роботі над поставленою проблемою також були використані опубліковані збірники документів і матеріалів, зокрема «Документи трагічної історії України (1917 – 1927 рр.)» [3], «Хронологическое собрание законов, указов Президиума Верховного Совета и постановлений правительства РСФСР», «Русская православная церковь в советское время (1917 – 1991): Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью», «Систематическое собрание законов РСФСР, действующих на 1-е января 1928 г. (7 ноября 1917 г. – 31 декабря 1927 г.)», Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР, видання церковних документів та інші, які повною мірою дозволили проаналізувати законодавчу базу, створену радянською державою для проведення відповідної релігійної політики, розкрити внутрішні настрої церкви та віруючих.

Для визначення місця православної церкви в політиці радянської влади у 20-х роках на території Донеччини автор прагнув спиратися переважно на архівні документи, що об'єктивно висвітлюють історичні події. Зберігаються вони, головним чином, у Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України й державних архівів Харківської, Донецької областей.

Вивчення розвитку православної церкви в умовах формування нової моделі державно-церковних відносин на Донеччині у 20-і роки вимагає глибокого аналізу як нових, так і вже введених до наукового обігу джерел на основі сучасних методологічних підходів.

Надзвичайно велика колекція документів з обраної теми зосереджена в Центральному державному архіві громадських об'єднань (далі – ЦДАГО) України. Були вивчені документи фонду ЦК КП(б)У Ф-1, оп. 6, оп. 16, оп. 20, таких його відділів: загального, організаційно-інструкторського, статистичного, агітації і пропаганди, адміністративних органів та ін. Серед вивчених документів – протоколи засідань ЦК КП(б)У та його Політбюро; президії Всеукраїнської антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У та її пленумів; звіти про роботу й інформаційні матеріали про діяльність губкомів і окружкомів КП(б)У та їхніх агітаційно-пропагандистських відділів, а також органів ВУНК, НКВС і ДПУ УСРР. Тут зберігаються таємні документи ДПУ УСРР про стан релігійних конфесій в республіці, опір віруючих антирелігійним акціям влади тощо. За допомогою цих матеріалів можна відтворити діяльність партійних і державних органів влади, спрямовану на розкол в православній церкві. У них досить повно висвітлена антирелігійна робота партійних органів, різних громадських організацій у Донецькій губернії.

Основними групами джерел, представленими в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО) України, є документація державних установ, завданням яких було регулювання стосунків держави та церкви: Департаменту ісповідань Міністерства внутрішніх справ Української Центральної Ради; Міністерства ісповідань Української Держави (доби Гетьманату); Міністерства культур Директорії УНР та Відділу культур НКВС УСРР.

Документація Департаменту ісповідань збереглася найгірше і тільки за 1918 рік. В архіві Міністерства внутрішніх справ Центральної Ради (ЦДАВО України) Ф-799, оп. 1, залишилося лише 15 справ із матеріалами Департаменту. Це, головним чином, обіжники, розпорядження, листування, стенограми й протоколи засідань і нарад, заяви, скарги та прохання. Слід зауважити, що частина документації Департаменту була успадкована й залишилась в архіві Міністерства ісповідань Гетьманського уряду. Ця установа, як і Департамент, розміщувалася в Митрополичому Софійському Домі, і в ній працювало багато співробітників колишнього Департаменту. У разі продовження якоїсь справи чи напряду діяльності Департаменту відповідна документація приєднувалася до паперів Міністерства.

Архівний комплекс Міністерства ісповідань Гетьманського уряду є найбільшим і налічує 506 архівних справ (ЦДАВО України) Ф-1071, оп. 1. Тут представлена фактично вся документація Міністерства без значних втрат. Архів Міністерства відповідає його структурі (поділу на окремі департаменти). В загальній частині містяться всі важливі законопроекти, статут і документація про заснування і функціонування самого Міністерства, численне листування, обіжники, відомості про урядовців, кошториси. Окремими блоками збережена документація департаментів у справах православної церкви (найбільший блок, що всебічно відображує життя церкви та державно-церковні стосунки), іновір'я та інослав'я, духовної освіти, видавничого відділу вченого комітету й статистичного бюро. Архів Міністерства ісповідань загалом надзвичайно точно відображує те, як насправді сприймалася церква державною владою, а також (завдяки копіям протоколів зборів, з'їздів, нарад, рішень, звернень, відозв майже всіх конфесій тощо) демонструє особливості внутрішньоцерковного та релігійного життя й ставлення церковних інституцій до держави. Документація цього архіву певною мірою актуальна для сучасних держав-

них органів влади, які регулюють стосунки держави й церкви. Тут зібрано великий пласт напрацьованих документів періоду Гетьманату П. Скоропадського, кваліфіковано підготовлені закони, норми і концептуальні підходи, які можуть бути корисними при вирішенні проблеми ролі церкви в модерній національній державі.

Не менш повним і цікавим є також архів Міністерства ісповідань Комісаріату культів – Міністерства культів Директорії УНР. Він містить 336 архівних справ (ЦДАВО України. Ф-1071, оп. 1-3) за 1919 – 1922 рр. Проте у зв'язку з частковим екстериторіальним статусом Директорії та її міністерств документація цього архіву має рекомендаційно-проектний характер. Це, головним чином, протоколи засідань, нарад, законодавчі акти, розпорядження, що стосувалися конкретних справ Поділля й Кам'яця і планувалися розповсюджуватись по всій Україні, а також поточне листування, фінансові, видавничі справи, документація різних комісій, папери (службові й особисті) міністра І. Огієнка, особові справи службовців і церковних діячів. Велика частина матеріалів відображує стосунки з польською владою та міжнародні церковні зв'язки. Частково (1919 р.) матеріали архіву відповідають структурі Міністерства й містять справи попередніх інституцій 1917 – 1918 рр.

Окрему важливу групу джерел складають архіви церковних інституцій та установ, які відображують внутрішнє життя церкви та її ставлення до проблеми відношень з державою.

Найперше це фонд Української автокефальної православної церкви (Ф-3984, оп. 1-4). Матеріали цього архіву значною мірою відображують діяльність Російської православної церкви в Україні 1917 – 1919 рр. і містять документацію, яка хронологічно передуює офіційній інституалізації УАПЦ. Найбільш цінними стосовно аналізованої теми є матеріали (стенограми, протоколи, звернення, відозви, листи, рішення, списки делегатів тощо) Всеукраїнського православного церковного собору 1918 р. Також інтерес дослідника викликав фонд (Ф-4215) Ради Всеукраїнської спілки релігійних громад Української автокефальної православної церкви. Залучення матеріалів цього фонду дозволять відновити дійсний стан УАПЦ у досліджуваній період.

Важливі матеріали, що стосуються діяльності органів радянської влади, зберігаються в ЦДАВО – фонді ВУЦВК і Секретаріату його Президії (Ф-1) і (Ф-2) Ради народних комісарів Української РСР. Особливої уваги заслуговує Відділ культів НКВС УСРР (Ф-5), серед матеріалів якого є постанови, циркуляри й інструкції, а також інформація про їхнє виконання; справи ліквідаційної комісії для відокремлення церкви від держави, звіти про вилучення церковних цінностей, про закриття культових споруджень та ін.

Багато цінних матеріалів зберігається в обласних державних архівах. В архівних матеріалах Державного архіву Донецької області, а саме у фонді Донецького губкому комуністичної партії (Ф-1), Юзівського окрвиконкому м. Юзівки (ф. Р-2), Юзівського повітового виконкому (ф. Р-522), Адміністративного відділу Юзівського окрвиконкому. З 1924 р. у Сталінському окружному виконавчому комітеті Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (ф. Р-575), фонді Донецького губвиконкому (ф. Р-1146), фонді Донецького губадмінвідділу Донецького губернського виконкому (ф. Р-2375) містяться циркуляри НКВС по Донецькій губернії, інструкції, протоколи, переписи ДПУ з різних питань та інші важливі документи.

Інформація про антирелігійну діяльність органів влади вміщена в документах Харківського губкому партії (ф. РП-1) та фонду Харківського губвиконкому (ф. Р-203) і окрвиконкому (ф. Р-845), зокрема, інформація про кампанію закриття культових споруджень, про діяльність різних релігійних груп, зберігаються анкети багатьох представників духовництва і т.ін.

Надзвичайно цінним в усіх архівних комплексах названих установ є практичне відображення головних напрямів державної політики щодо церкви та способів їхньої реалізації. Показовим також є те, що згадані комплекси значною мірою дозволяють робити висновки про результативність державних заходів: у справах зберігаються звіти про виконання, листи, запити, донесення державних і церковних установ тощо. Зазначені архіви дають змогу повно й достовірно висвітлити державну політику 1917 – 1929 рр. на території Донеччини стосовно релігії та церкви [4, с. 124].

У роботі над статтею використовувалися опубліковані у радянські часи джерела, що розкривають ставлення комуністичної партії та радянської держави до релігії та церкви. Наводяться резолюції та рішення РКП(б), ВКП(б) [5], КП(б)У, декрети й постанови урядів РСФРР [6] та УСРР [7] з питань релігії та атеїзму, опубліковані у Зводі узаконень УСРР, «Бюлетені НКВС УСРР», юридичні книги, розраховані на масового читача. Збірки декретів та відомчих розпоряджень, збірники законоположень щодо релігії з поясненнями НКВС УСРР. Корисними для всебічного вивчення теми є також твори В.І. Леніна [8], І.В. Сталіна [9] та інших партійних діячів щодо церкви.

Безперечно, в нашій роботі активно використані матеріали періодичної преси, хоча більшість даних, надрукованих у той час, вимагають обережного використання, перевірки та співставлення з іншими джерелами. Даній групі джерел і літературі відводилася допоміжна роль, а добір їх був обумовлений завданнями комплексного підходу у дослідженні поставленої проблеми. Деякі регіональні аспекти релігійного життя Донеччини ми мали можливість взяти з центральної преси: «Диктатура труда», видання Спілки безбожників та ін. Окремим джерелом інформації виступають періодичні видання релігійних організацій зазначеного періоду: «Живая церковь», «Киевская церковь» та інші. Також змістовною для нашого дослідження виступає сучасна місцева періодика: «Акцент», «Жизнь», «Весть», «Вечерний Донецк», «Социалистический Донбасс», – яка містить певну кількість публікацій, важливих для теми дослідження. Незважаючи на їх не завжди однозначну спрямованість, публікації місцевої періодики нашого часу, за умови їх всебічної перевірки та аналізу, надають можливість більш чіткого висвітлення тенденцій розвитку та направленості антирелігійної політики держави, її відображення у суспільно-політичному житті суспільства країни.

Серед джерельної бази варто виокремити спогади конфесійних та світських діячів досліджуваного періоду.

Першим слід визначити рукопис, а пізніше опубліковану книгу-спомин митрополита Василя Липківського [10]. Церковній політиці урядів 1917 – початку 1920 рр. тут приділено небагато уваги, проте оцінка її, зокрема доби Гетьманату, є різко негативною. Автор стверджує, що за часів Центральної Ради на православну церкву не звертали жодної уваги, а з приходом до влади гетьмана П. Скоропадського «почалася тяжка реакція, виразний нахил до “єдиної неподільної”, підняло голову консервативне духовництво, до якого гетьман поставився з великою прихильністю» [10, с. 97].

Слід також згадати спогади безпосереднього учасника подій, голови комісії з проблем українізації, а потім комісії у справах стосунків із державними органами на Помісному Соборі РПЦ архієпископа Волинського Євлогія (Георгіївського) [11] та життєпис митрополита Антонія (Храповицького) «Жизнеописание Блаженнейшего Антония, митрополита Киевского и Галицкого» [12].

Усі автори праць-спогадів про революцію і українську державу 1917 – початку 1920 рр. загалом обминали питання церковного життя (трапляються лише поодинокі згадки про окремі події). Це є досить показовим, бо означає, що провідні політичні діячі вважали церковне питання не дуже важливим і не гідним уваги. Міркування на цю тему подані лише у статтях-спогадах Івана Огієнка (згодом митрополита УАПЦ

Іларіона) [13] й Івана Павловського (пізніше архієпископа). Окремо слід відзначити опубліковані спомини гетьмана Павла Скоропадського [14], Василя Зінківського [15], роботи видатних політичних постатей періоду УНР Д. Дорошенка та С.В. Петлюри [16].

Аналогічної позиції, але в контексті боротьби з буржуазним націоналізмом, дотримувалися автори (і світські, і церковні), праці яких публікувалися в СРСР та Росії. Подібний ідеологічний характер мали праці мемуарного характеру російських авторів, серед яких В.К. Тітлінов [17], відомий діяч обновленського руху в РПЦ А.І. Введенський [18] та ін. Проте, на відміну від інших російських видань, вони містили досить цікавий фактичний матеріал.

Таким чином, можна визначити, що джерельна база представленої теми є цілком задовільною, багатопланою і багатовидовою (за класифікацією джерел). Аналіз та систематизація джерельної бази дозволили не тільки найповніше розкрити її інформаційну цінність у відтворенні подій та еволюції державно-церковних стосунків, а й пояснити і розкрити зворотний бік політичного та церковного життя цього періоду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Русская православная церковь и коммунистическое государство. 1917–1941. Документы и фотоматериалы. – М.: Издательство Библейско-Богословского института святого Апостола Андрея, 1996.
2. Мартирологія Українських церков / Під ред. О. Зенкевича і О. Вороніна: В 4 т. – Торонто-Балтимор: Смолоскип, 1987.
3. Документи трагічної історії України (1917 – 1927 рр.) / Редактор-упорядник П.П. Бачинський. – К., 1999. – 640 с.
4. Фесенко А.М. Текстологічний аналіз джерельної бази дослідження взаємовідношення православної церкви та держави у 1917 – 1929 рр. // Релігія і соціальні зміни в сучасному суспільстві: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернівці: Рута. – 2005. – С. 122-126.
5. Положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служників культу. – Харків, 1930.
6. Конституція (Основний закон) УСРР. Прийнята XI Всеукраїнським з'їздом Рад (15 травня 1929 р.) (Витяг) // Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1929.
7. УСРР в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К.: Держполітвидав УСРР, 1954. – Ч. 1.
8. Новые документы В.И. Ленин / Публикацию подготовили Ю. Ахапкин, И. Китаев, В. Степанов // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 4. – С. 138-197.
9. Сталин И.В. Заявление представителям иностранной печати о подлинных «статьях Сталина» // Сталин И.В. Сочинения. – М., 1991. – Т. 10.
10. Липківський В. Відродження Церкви в Україні 1917 – 1930. – Торонто: Українське видавництво «Добра книжка», 1959. – 314 с.
11. Евлогий (Георгиевский), митр. Путь моей жизни. Воспоминания митр. Евлогия, изложенные по его рассказам Т. Манухиной. – Париж, 1947; Переизд.: М., 1994. – 190 с.
12. Антоний (Храповицкий), митр. Полное собрание сочинений: В 3 т. – К., 1997.
13. Огієнко І. Рятування України. На тяжкій службі своєму народові. – Вінніпег, 1968. – 118 с.
14. Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. – К., 1995. – 204 с.
15. Зеньковский В.В., протопресв. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания. – М., 1995. – 244 с.
16. Петлюра С.В. Народе Український: Вибрані статті, листи, документи. – Харків: Лівий берег, 1992. – 152 с.
17. Титлинов Б.В. Новая церковь. – Пг.-М., 1923. – 198 с.
18. Введенский А.И. Церковь и государство. Очерк взаимопониманий 1918 – 1922 гг. – М., 1953. – 320 с.

А.Н. Фесенко

Развитие православной церкви на Донетчине в 1920 гг.: анализ и классификация источников

Представленная статья посвящена анализу и классификации источников, которые позволяют воспроизвести объективную картину развития православной церкви в 1920 гг. на территории Донетчины.

Стаття надійшла до редакції 23.01.2008.